

ПРЕЦЕДЕНТНІ ТЕКСТИ В СИСТЕМІ ВИВЧЕННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ СИНТАКСИСУ

USING PRECEDENT TEXTS IN STUDING SCHOOL COURSE OF SYNTAX

У статті розглянуто проблему вивчення шкільного курсу синтаксису на матеріалі прецедентних текстів. Наголошено на тому, що, відповідно до антропологічного підходу до вивчення мови, текст набув статусу вищої мовної реалії, головного об'єкта вивчення, а текстоцентризм – пріоритетного принципу лінгвістичної парадигми. У методиці навчання української мови текст визнано найвищою дидактичною одиницею, а текстоцентричний підхід – провідним лінгводидактичним напрямом. Сьогодні в методиці навчання української мови все більше уваги приділяється одиницям, які мають достатню відтворюваність, стійкість компонентного й граматичного складу, знайомі широкому колу носіїв мови й відображають культурну, історико-літературну пам'ять національно-лінгвальної спільноти. У наукових пошуках різних авторів їх визначають як «прецедентний феномен», «прецедентний текст», «прецедентне висловлювання». У дослідженні прецедентність трактуємо як реальні одиниці мовної системи (тексти, ситуації, імена та висловлювання), які мають надособистісний характер, добре відомі широкому колу осіб і звернення до яких неодноразово повторюються. Прецедентні тексти національно зумовлені, вони є культурним символом, який визначає особливості національної свідомості, що передає культурний досвід і становить одиницю осмислення людських життєвих цінностей крізь призму мови за допомогою культурної пам'яті.

Доведено, що в процесі мовної підготовки школярів, зокрема під час вивчення синтаксису, необхідно вивчати синтаксичні одиниці на основі прецедентних текстів, що сприятиме не лише засвоєнню основних лінгвістичних понять, а й усвідомленню учнями своєї належності до соціально-культурної спільноти, своєї нації, епохи, що є показником високої мовної й загальної культури особистості. Запропоновано використовувати паремії, афоризми, крилаті вирази, цитати з фольклорних і художніх текстів, які містять відомості про історію, культуру, традиції, факти про відомих письменників, діячів, літературознавців тощо.

У статті подано вправи, що сприяють активізації знань учнів про прецедентні феномени в процесі вивчення теми «Складнопідрядні речення», зокрема завдання на спостереження й аналіз прецедентних творів, а також на побудову зв'язних висловлювань із використанням прецедентних текстів.

У результаті дослідження зроблено висновок, що прецедентний текст є складним за формою й семантикою феноменом, що характеризується особливою культурологічною значущістю та репрезентує національні цінності, що дає змогу розглядати

його як важливий матеріал у шкільній практиці навчання української мови.

Ключові слова: текстоцентризм, текст, прецедентний феномен, прецедентний текст, культурознавча компетентність, синтаксис.

The article deals with the problem of studying the school syntax course on the material of precedent texts. In the methodics of teaching the Ukrainian language the text is recognized as the highest didactic unit, and the textocentric approach is the leading linguo-didactic direction. Nowadays in the methodics of teaching the Ukrainian language more and more attention is paid to units that have sufficient reproducibility, stability of component and grammatical structure, units, that are familiar to a wide range of native speakers and reflect the cultural, historical and literary memory of the national-linguistic community. In the scientific research of various authors, they are defined as «precedent phenomenon», «precedent text», «precedent statement» and so on.

We interpret precedent as real units of the language system (texts, situations, names and expressions) that have a superpersonal character, are well known to a wide range of people and appeals to which are repeated many times. Precedent texts are nationally conditioned, they are a cultural symbol that defines the features of national consciousness, which conveys cultural experience and is a unit of understanding human life values through the language prism of cultural memory.

It is proved that in the process of schoolchildren's language training, in particular during the syntax studying, it is necessary to study syntactic units on the basis of precedent texts, which will help not only master basic linguistic concepts, but also students' awareness of their socio-cultural community, nation, epoch, which is an indicator of the individual high linguistic and general culture. It is suggested to use pemsias, aphorisms, winged expressions, quotations from folklore and artistic texts, which contain information about history, culture, traditions, facts about famous writers, figures, literary critics, etc.

The proposed exercises contribute to the students' knowledge activation about precedent phenomena in the process of studying the topic «Complex sentences». Tasks have been created for the observation and analysis of coherent statements using them.

Thus, the precedent text is a complex phenomenon in form and semantics that is characterized by special cultural significance and represents national values, which allows us to consider it as an important material in school practice of teaching the Ukrainian language.

Key words: textocentrism, text, precedent phenomenon, precedent text, cultural competence, syntax.

УДК 378.016.811
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.12>

Кухарчук І.О.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри української мови,
літератури та методики навчання
Глухівського національного
педагогічного університету
імені Олександра Довженка

Постановка проблеми в загальному вигляді.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики та лінгводидактики значна увага приділяється тексту. Відповідно до антропологічного підходу до вивчення

мови, текст набув статусу вищої мовної реалії, головного об'єкта вивчення, а текстоцентризм – пріоритетного принципу лінгвістичної парадигми. У методиці навчання української мови стратегічно

важливими визнані методики, спрямовані на формування й розвиток мовних, мовленнєвих, комунікативних, лінгвістичних, лінгвокультурологічних тощо компетентностей. Такий підхід визначає текст найвищою дидактичною одиницею, а текстоцентричний підхід – провідним лінгводидактичним напрямом. У процесі роботи над текстом актуалізуються основні види мовленнєвої діяльності, формуються здатності до самоорганізації мовної поведінки через розвиток внутрішнього мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні в методиці навчання української мови все більше уваги приділяється одиницям, які мають достатню відтворюваність, стійкість компонентного й граматичного складу, знайомі широкому колу носіїв мови й відображають культурну, історико-літературну пам'ять національно-лінгвальної спільноти. У наукових розвідках різних авторів їх визначають як «прецедентний феномен», «прецедентний текст», «прецедентне висловлювання», «логоепістема», «прецедентна текстова ремінісценція», «текстова ремінісценція» тощо.

Дослідження прецедентних текстів здійснюється в різних аспектах, що дає змогу їх аналізувати з різних точок зору. Наприклад, у російському мовознавстві з позицій когнітивного підходу прецедентні тексти розглядаються як особливі ментальні одиниці, що мають відповідне місце у свідомості мовної особистості (Ю. Караулов, Д. Гудков, І. Захаренко, Д. Багаєва, В. Костомаров, Н. Голубєва, В. Макаров, Н. Петрова). Представники лінгвокультурологічного підходу (С. Кушнерук, Є. Попова, Ю. Прохоров, Г. Слишкін, Л. Гришаєва) прецедентні феномени досліджують як репрезентатори артефактів людської культури, що характеризуються ціннісним значенням і клішованістю вживання.

Проблема прецедентності перебуває в центрі уваги й вітчизняних лінгвістів (Ф. Бацевич, Л. Даниленко, Т. Космеда, Т. Радзівська, О. Селіванова, К. Серажим та ін.). Прецедентні тексти є об'єктом наукових зацікавлень в українській лінгводидактиці (А. Буднік, Н. Голуб, О. Горошкіна, А. Нікітіна, Т. Симоненко, Л. Скуратівський, Н. Хижняк та ін.). Більшість із методистів наголошує на тому, що вивчення мовних явищ на матеріалі прецедентних текстів сприяє засвоєнню учнями культурних і духовних цінностей народу.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак прецедентний феномен немає однозначного трактування в лінгвістиці й недостатньо вивчені його дидактичні можливості в методиці навчання української мови, що й зумовлює актуальність дослідження.

Мета статті – проаналізувати дидактичні можливості прецедентних текстів під час вивчення синтаксису в школі, зокрема уточнити поняття «прецедентний текст» у лінгвістиці й лінгвомето-

диці, запропонувати види вправ і завдань із синтаксису.

Виклад основного матеріалу. У науковий обіг термін «прецедентний текст» увів Ю. Караулов, який цьому поняттю дає таке визначення: прецедентні тексти – «це тексти, (1) значущі для тієї чи іншої особистості в пізнавальному й емоційному відношенні, (2) мають надособистісний характер, тобто добре відомі широкому оточенню цієї особистості, включаючи її попередників і сучасників, (3) звернення до яких поновлюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості» [4, с. 216]. Знання таких текстів засвідчує належність людини до соціально-культурної спільноти, своєї нації, епохи, а також є показником високої мовної й загальної культури особистості. Г. Слишкін прецедентний текст трактує як будь-яку послідовність знакових одиниць, для яких характерна цілісність і зв'язність, а також ціннісна значущість для певної культурної групи [7, с. 28]. Український мовознавець Ф. Бацевич слушно зауважує, що важливою ознакою прецедентного тексту є те, що він існує в семіотичний спосіб, тобто його зміст актуалізується натяком, відсиланням, ознакою, цитатою [1, с. 152]. О. Селіванова прецедентні феномени характеризує як «компоненти знань, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальні й використані в когнітивному й комунікативному плані» [6, с. 492–493]. Слушною є думка дослідниці, що знаки прецедентних феноменів характеризовані значним інформаційним обсягом і є подібними до символів.

У дослідженні прецедентність трактуємо як реальні одиниці мовної системи (тексти, ситуації, імена та висловлювання), які мають надособистісний характер, добре відомі широкому колу осіб і звернення до яких неодноразово повторюються. Прецедентні тексти національно зумовлені, вони є культурним символом, що передає культурний досвід і становить одиницю осмислення людських життєвих цінностей крізь призму мови за допомогою культурної пам'яті. Будь-який прецедентний текст характеризується «підтекстом», інваріантом сприйняття, системою смислів, що відображається в когнітивній базі комунікантів.

Відповідно до чинної програми з української мови одним із основних її завдань є «формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів, тобто прилучення через мову до культурних надбань українського народу й людства загалом» [8]. Реалізація культурознавчого аспекту передбачає активне використання текстів з національно-культурним компонентом. Культурознавчу компетенцію в лінгводидактиці розглядають як знання й уміння, необхідні для здійснення мовної діяльності переважно в соціокультурній сфері спілкування, для

отримання знань у гуманітарній сфері, для ознайомлення з національною літературою та іншими видами мистецтва.

Під час використання прецедентних текстів на уроках української мови важливо враховувати специфіку їх типологізації. За типом джерела прецедентні тексти поділяються на паремії, афоризми, крилаті вирази (*багатіти думкою, «Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими!»* (Л. Костенко)); цитати з пісень (*Ой, ой роду наш красний, / Роду наш прекрасний, / Не цураймося, признаваймося, Бо багачко нас є»*); цитати з фольклорних і художніх творів, анекдотів (*«Можна все на світі вибирати, сину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину»* (В. Симоненко); *«Коли у людини немає свого життя, її цікавить чуже»*); цитати з кінофільмів, мультфільмів, рекламних роликів (*«Як корабель назвеш, так він і попливе»* («Пригоди капітана Врунгеля»); *«Знаєш, чому квіти завжди повертаються до сонця? Тому що квіти також мають очі»* («Поводир»)).

Під час закріплення вмінь і навичок учнів із синтаксису пропонуємо використовувати прецедентні тексти, що містять відомості про історію, культуру, традиції, факти про відомих письменників, діячів, літературознавців тощо. Наведемо приклади роботи з прецедентними висловлюваннями, іменами під час вивчення чи узагальнення знань з теми «Складнопідрядні речення». Спочатку можна використати прийоми, що дають змогу, з одного боку, перевірити знання з лінгвістичної теми, а з іншого – розширити світогляд учнів про культурні цінності. Із цією метою пропонуємо виконати таке завдання:

Запишіть речення, зробіть їх синтаксичний аналіз. Випишіть із поданих речень крилаті вислови біблійного походження. Поясніть їх значення, скориставшись фразеологічним словником або книгою Коваль А.П. «Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові» (Київ : Либідь, 2001. 312 с.).

1. Бо що із порохи повстало, те в порох перейде. Хто знає, чи душа людини літає до небес... (Д. Загул). 2. Наші едеми Тільки фантоми... Хто скаже, хто ми? (Д. Загул). 3. То – лиш батіг, і ласощі, і молот, Якими скульптор статую живу Для світу створить – Нового Адама! (О. Бердник). 4. Спасибі вам за дерево пізнання – Оце єдине, де безсилий змії (Л. Костенко). 5. Але ти, що вкусила з пізнання, пізнала незнане, І, торкнувши моє наболіле плече, ти сказала: «Я Рай!» (Б. Рубчак). 6. Хіба можлива дряглість для стратега? Чого ж поет, коли ідуть бої, Бере із допотопного ковчега І образи й епітети свої? (П. Тичина). 7. В тобі, проклятий Вавилоне, В твоїй безодні осяйній Ще не один на вік потоне, Хто кинув в море невгомне Свій

дух палкий (С. Черкасенко). 8. Отак, мов здавна повелося, В тіні пречистих яворів Посиплю попелом волосся – Тим, що іще не нагорів (Н. Кир'ян). 9. Блаженний муж, що йде на суд неправих І там за правду голос свій підносить, Що безтурботно в сонмищах лукавих Заціплії сумління їх термосить (І. Франко).

Загальновідомо, що до прецедентних феноменів належать прецедентні імена, у яких відображено різні аспекти національної картини світу. Прецедентне ім'я трактують як індивідуальне ім'я, що пов'язане: а) із широко відомим текстом, який належить, як правило, до прецедентних; б) із ситуацією, широко відомою носіям мови, яка виступає як прецедентна [3, с. 106]. На специфіку функціонування прецедентних імен впливають їх структурні особливості. В. Красних слушно зауважує, що прецедентне ім'я може функціонувати або як власне ім'я, указуючи безпосередньо на денотат (у цьому разі диференційні ознаки прецедентного імені виявляються не релевантними), або як прецедентні імена (тобто вживатися як «складний знак», що має, окрім простого набору значень, деякий інваріант сприйняття «предмета», який стоїть за іменем) [5, с. 202].

На уроках української мови необхідно організувати роботу з національно-прецедентними іменами, які відомі представникам національно-лінгвокультурного угруповання й належать до національної когнітивної бази. Наприклад, у процесі вивчення складнопідрядного речення можна запропонувати таке завдання:

Прочитайте текст. Визначте стиль і жанр тексту. Проаналізуйте синтаксичний рівень тексту. Знайдіть складнопідрядні речення й проаналізуйте їх за схемою: засоби зв'язку; семантико-синтаксичні відношення між частинами; вид складнопідрядного речення. Випишіть прецедентні імена, запишіть до них слова-асоціації. Доповніть текст іншими, відомими прецедентними іменами, що пов'язані з сучасною художньою творчістю.

Сковорода – голос українського національного ества – був популярний у народу, незважаючи на книжну мову. Народ співав його пісні. Малий Тарас переписував їх... Потім він сам став голосом українського здорового глузду, що підніс духові цінності й національні святині – над усі офіційні імперські авторитети та позолочені цінності й над усі модні віяння часу. І Шевченко, і Гоголь виділялись у сузір'ї великих талантів Росії тим, що не наслідували великих світил, а заговорили голосом України, сповненим любові і віри. Традиції Шевченка – традиції здорового опозиційного духу – проходять червоною ниткою через усю українську культуру, як її живий нерв. Ними наповнено все живе, що пробилось крізь тотальну цензуру радянського часу.

Правда і краса все ще існують у колючому фольклорі або в художній творчості колгоспних жінок – Катерини Білокур, Марії Приймаченко... У розмовах бабусь, що потаємно хрестили онучат і вчили їх молитись, любити, прощати (За Є. Сверстюком).

Важливу роль у збагаченні мовлення учнів виражальними засобами мови, а прецедентний текст, безсумнівно, належить до них, відіграють знання способів уведення прецеденту до висловлювання. Їх, на думку Ю. Караулова, три: цитування, коли текст доходить до читача або слухача як прямий об'єкт сприйняття, розуміння; інший спосіб передбачає трансформацію вихідного тексту або роздуми з приводу нього; останній спосіб передбачає звернення до початкового тексту шляхом натяку, відсилання, ознаки [4, с. 217]. Закріпити отриману інформацію учням допоможуть такі завдання:

Поясніть значення крилатих біблійних висловів. Введіть їх у складнопідрядні речення. Яка функція стійких виразів, запозичених із Біблії?

Альфа й омега, Вавилонське стовпотворіння, випити гірку чашу, внести свою лепту, вовк в овечій шкурі, всесвітній потоп, голос волаючого в пустелі, Дерево пізнання добра і зла, закопати талант у землю, за сімома замками (печатями), іти на Голгофу.

Прочитайте прислів'я та приказки. Запишіть їх. Накресліть схеми. Визначте види складнопідрядних речень, засоби зв'язку й семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

1. Недаром говориться, що діло майстра боїться. 2. Хто робить криво, той ходить певно. 3. Щоб рибу їсти, треба у воду лізти. 4. Як на току молотиться, то і в хаті не колотиться. 5. Байдужий сидить у хаті, доки лихо не загляне у вікно. 6. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі. 7. Дурня учить, що вилами по воді писати. 8. Не вернеш тих днів, що вже пройшли. 9. Те, що природа дала, милом не змиєш. 10. Не балуй змалку діток, бо під старість положать на спину ціпок. 11. Як на душі, так і на тілі. 12. Хто змолоду гроші береже, той на старість в нужді не живе.

Укладіть добірку крилатих висловів Ліни Костенко, у яких вживаються складнопідрядні речення.

Доберіть прислів'я та приказки про мову, рідне слово, у яких використовуються різні типи складнопідрядних речень. Наприклад: Хто мови свої цурається, хай сам себе стидається; Де мало слів, там більше правди.

На завершальному етапі пропонуємо старшокласникам створити власне висловлювання, використовуючи прецедентний текст. Наприклад:

Прочитайте текст. Випишіть вислови про мову з покликанням на їх авторів. Напишіть твір-міркування про роль мови в духовному надбанні українського народу, використовуючи наведені вислови.

Мова як категорія духовна є стрижнем існування нації: «Доля мови формує долю народу» (І. Могильницький). Слово є священним, воно виникло як наслідок Божої волі («... сказав Бог: «Хай станеться світло»... і було світло»). Святе Письмо дає нам правильний напрямок думки – не «сталось» передує «сказав», а «сказав» передує «сталось», тобто Слово є першоосновою творення світу. Тому травмування Слова впродовж советського часу руйнувало духовий світ людини, нищило коріння цілої нації. Завдання ж мови в постколоніальний період – віднайти первісну форму, адже «замах на мову – це замах на наше життя» (П. Мовчан). Ще Симеон Новий Богослов (XII ст.) повчав: «І власний твій дух, або душа твоя, вся є в усьому розумі твоєму, і весь розум твій – у всьому слові твоєму, і все слово твоє – в усьому духові твоєму, нероздільно і нерозривно». Тому саме вибір рідного слова є тим всеохопним джерелом, що дає нам відчуття належності до певної спільноти, забезпечує окремішність території, зберігає духові та історичні надбання народу (З підручника).

Ознайомтеся з думками видатних людей. Прокоментуйте кожне з тверджень. Складіть діалог, використавши одне з висловлювань. Випишіть і схарактеризуйте складнопідрядні речення розчленованої структури.

1. Людина вмирає, коли втрачає здатність безкорисливо радіти ... (Йозеф Еметс). 2. В давнину вчилися, щоб удосконалити себе, зараз вчать, щоб сподобатися іншим (Конфуцій). 3. Найбільшу владу має той, хто має владу над собою (Сенека). 4. Дотепність сама по собі нічого не варта, якщо в ній немає осердя – мудрості (Марк Твен). 5. Жити треба так, щоб висувати безмірні вимоги до життя (О. Блок). 6. Якби ви вчилися так як треба, То й мудрість би була своя (Т. Шевченко). 7. Не можна відняти у нас ні минулого, тому воно вже зійшло у небуття, ні майбутнього, тому що ми його ще не маємо (Марк Аврелій). 8. Якщо твоя правда не обурює твоїх ворогів, вона нічого не варта (А. Коваль).

Напишіть твір на тему «Ми – самобутня нація». Уведіть до власного висловлювання цитати відомого українського музиканта й вокаліста, політичного діяча Святослава Вокачука: «Патріотизм – це любов. Люблять не за щось, а тому, що не можуть не любити. Не дивіться на Україну, як на землю своїх батьків. Дивіться на неї, як на землю своїх дітей. І тоді придуть зміни...»; «Для того, щоб не гинути на чужих

війнах, нам потрібно виграти війну з власною байдужістю, власним страхом та власною безвідповідальністю»; «Свобода – це вміння сказати «так» своїм мріям. Гідність – це вміння сказати «ні» своїм страхам»; «Цілуй руку тільки коханій. Схиляй голову тільки перед вчителем. Прості правила вільної людини».

Напишіть твір на тему «Гумор у житті українців», скориставшись висловами відомих людей і приказками: «Гумор – це рятувальний круг на хвилях життя» (Вільгельм Раабе); «Важливіше, ніж розум – почуття гумору» (Ернст Хайне); «Дуже легко глузувати з себе у дріб'язках, якщо ти захоплюєшся собою у великому. Звідси – бездоганний гумор англійців» (Андре Моруа); «Якщо не можеш сміятися над собою, не смійся над іншими» (приказка); «Дівчина, яка сміється, наполовину вже завойована» (приказка). Згадайте прізвиська відомих майстрів дотепного слова (Остап Вишня, Павло Глазовий, Євген Дудар, Микита Годованець та ін.).

Основна мета запропонованих вправ і завдань – не лише сформувати в учнів синтаксичну компетентність, а й збагатити знаннями про культуру своєї або іншомовної країни, національні реалії; розвивати вміння оперувати цими знаннями залежно від ситуації; сприяти особистісному розвитку молоді. Уведення прецедентних феноменів у дискурс на основі асоціативного зв'язку в стандартних для культури ситуаціях мовного спілкування, уміння їх доцільно використовувати відповідно до комунікативних цілей, правильно сприймати і співвідносити прецедентні

феномени з комунікативним задумом мовця вказують на сформованість мовної особистості.

Висновки. Отже, прецедентні тексти є складним за формою і семантикою феноменом, важливим складником національної картини світу; вони характеризуються особливою культурологічною значущістю й репрезентують національні цінності, що дає змогу розглядати їх як важливий дидактичний матеріал у шкільній практиці навчання української мови.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с.
2. Буднік А.О. Формування дискурсних умінь студентів філологічних спеціальностей засобами національно-прецедентних текстів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Одеса, 2010. 258 с.
3. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. Москва : Гнозис, 2003. 288 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. 6-е изд. Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. 264 с.
5. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва : Гнозис, 2003. 375 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
7. Слышкин Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва : Academia, 2000. 146 с.
8. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (дата звернення: 14.10.2020).